

აკოლონ თაბუაშვილი

მასალები XVIII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის

ფეოდალური ეპოქის საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის მრავალი საკითხი სრულყოფილად არ არის შესწავლილი და მოითხოვს შემდგომ კვლევა-ძიებას. აღნიშნულ სტატიაში ყურადღება გამახვილებულია საოჯახო მეურნეობის მდგომარეობაზე XVIII საუკუნეში. ამჯერად მიმოვიხილავთ გლეხურ მეურნეობას. გვიანი ფეოდალური ეპოქის ეკონომიკური ისტორიის შესასწავლად ფართო წყაროთმცოდნეობითი ბაზა არსებობს. სხვადასხვა ტიპის დოკუმენტებიდან შესაძლებელია ძირითადი სასაქონლო პროდუქციის ფასების შესახებ ზუსტი ინფორმაციის მიღება. ასევე, შესაძლებელია გლეხური მეურნეობის საშუალო სიდიდის განსაზღვრა.

ბუნებრივია, ყველა გლეხი თანაბარი რაოდენობის მიწას არ ფლობდა. დიფერენციაციის მიუხედავად, შესაძლებელია გლეხთა სარგებლობაში არსებული მიწების ოდენობის შუალედური გაანგარიშება და მათ მიერ გამოიმუშავებული პროდუქციის ღირებულების გამოთვლა.

საგლეხო მეურნეობის მოცულობის განსაზღვრას ქართულმა ისტორიოგრაფიამ მნიშვნელოვანი ყურადღება დაუთმო. ამის საილუსტრაციოდ გამოდგება გ. აკოფაშვილის,¹ დ. მეგრელაძის,² ე. ორჯონიკიძის,³ ი. ანთელა-

¹ გ. აკოფაშვილი. გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობა XVIII ს. მეორე ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე. თბ. 1963. № 5(14), გვ. 124-141; გ. აკოფაშვილი. გლეხური და საბატონო მეურნეობის განვითარება. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 533-539.

² დ. მეგრელაძე. გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობისათვის XVII-XVIII სს. ქართლის მასალების მიხედვით. მაცნე. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო. თბ. 1965. № 5 (26), გვ. 193-204.

³ ე. ორჯონიკიძე. მასალები თელავის მაზრის გლეხთა დიფერენციაციის შესახებ XIX ს. პირველ ნახევარში. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის (მსკი). ნაკვ. 33. თბ. 1960, გვ. 217-232.

ვას⁴ და სხვათა ნაშრომები.

მიუხედავად აღნიშნული გამოკვლევებისა, ჩვენ მიერ დასმული საკითხი ბოლომდე შესწავლილი არ არის. აღნიშნულ და სხვა ნაშრომებში შეფასებები ზოგადია და, ძირითადად, კვლევის სხვა მიზნებია დასახული, ისეთი როგორცაა კლასობრივი ბრძოლა, მოსახლეობის ქონებრივი დიფერენციაცია, ფულადი და ნატურალური გადასახადების შეფარდება და ა.შ. ამჯერად ჩვენი მიზანია ყურადღება გავამახვილოთ უფრო კონკრეტულ საკითხზე და განვსაზღვროთ საოჯახო მეურნეობის მიახლოებითი მოცულობა. გვიანი ფეოდალური ხანის შესახებ არსებული წყაროები ამის საშუალებას იძლევა. ამ საქმეს კი გვიადვილებს როგორც მდიდარი წყაროთმცოდნეობითი ბაზა, ასევე, ქართული მეტროლოგიის შესწავლის თანამედროვე მდგომარეობა. ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, შესაძლებელი ხდება, დავადგინოთ ამ ეპოქაში ძირითადი სასაქონლო პროდუქციის ფასები და რეალურად განვსაზღვროთ მეურნეობათა სიდიდე. მომავალში ვგეგმავთ როგორც ფეოდალური მეურნეობის, ასევე, სადედოფლო, საუფლისწულო და სამეფო მამულებთან მიმართებით ანალოგიური სამუშაოს ჩატარებას. ამჯერად კი მხოლოდ ქვედა ფენების საოჯახო მეურნეობას შევეხებით.

გლეხთა სარგებლობაში არსებული მიწები განსაზღვრავდა მათი მეურნეობის მოცულობას. შესაბამისად, ერთ-ერთი მთავარი საკითხი არის გლეხთა სარგებლობაში არსებული მიწების მოცულობის დადგენა. არსებობდნენ უმიწო („ბოგანო“), მცირემიწიანი, საშუალო სიდიდის მიწის მფლობელი და შედარებით დიდი ფართობის მქონე გლეხური ოჯახები. ამ მხრივ გლეხები შესაბამის კატეგორიებად იყოფოდნენ და დაყოფა მიწათსარგებლობასთან იყო დაკავშირებული. სამკვიდრო მამულთან ერთად (საუბარია გლეხის მუდმივ სარგებლობაში და არა საკუთრებაში არსებული მიწაზე) გლეხთა ნაწილს გააჩნდა ე.წ. „ნასყიდი“ მამულებიც. საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში, ასევე, არსებობდა გადაუნაწილებელი სათემო მიწები, რომლებიც, რა თქმა უნდა, გლეხები ამუშავებდნენ. ამ პერიოდში გავრცელებული იყო, აგრეთვე, ფეოდალთა მიწების „სალალედ“ აღება და დამუშავება. სალალედ მიწებს იღებდნენ ის გლეხები, რომლებსაც არ ჰყოფნიდათ „საკომლო“ (სამკვიდრო) მამული და ზემდეტი მიწის დამუშავების ფიზიკური შესაძლებლობა გააჩნდათ. „სალალედ“ იღებდნენ მიწას „ხიზანი“ და უმიწო გლეხებიც თუმცა უმიწო გლეხთა

⁴ ი. ანთელავა. XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის. თბ. 1977.

ნაწილი, როგორც წყაროებიდან ჩანს, სხვის, მათ შორის შეძლებული გლეხების მამულში ყოველდღიური შრომით ირჩენდნენ თავს.

XVIII საუკუნეში საგლეხო მამულის, ანუ, „საკომლოს“ ოდენობის შესახებ განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული. წყაროებიდან ჩანს, რომ მკაცრად დადგენილი ნორმა არ არსებობდა და სხვადასხვა კომლს განსხვავებული ოდენობის მიწა ეკავა. გ. აკოფაშვილის აზრით, XVIII საუკუნეში საკომლო 60 დღიურით განისაზღვრებოდა, XIX საუკუნის დასაწყისიდან – 20-40-ით, ხოლო იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში კი – 10-12 დღიურით.⁵ გამოთქმულია სხვა მოსაზრებებიც. საქმე ის არის, რომ როგორც აღინიშნა, გლეხები სხვადასხვა ოდენობის „საკომლოებს“ ფლობდნენ და ამიტომ წყაროებში ყველა კონკრეტულ შემთხვევაში განსხვავებული მონაცემია მოყვანილი. რაც შეეხება XVIII საუკუნის აღწერის მონაცემებს, აქ საკომლოს ოდენობა არ არის განსაზღვრული. სამაგიეროდ, XIX საუკუნის დასაწყისის კამერალური აღწერები ამ მხრივ გაცილებით მეტ ინფორმაციას გვაწვდიან. ეს მონაცემები სწორედ XVIII საუკუნის ვითარებას გადმოგვცემს. ამ აღწერებს მრავალი ნაკლი გააჩნია, თუმცა შესაძლებელია რეალურთან მიახლოებული სურათის დანახვა.

1836 წლის რუსი მოხელეების დასკვნით, რომელიც აღწერის მონაცემებზეა დაფუძნებული, თელავის მაზრაში კომლზე საშუალოდ 10 დესეტინა სახნავ-სათესი მიწა მოდიოდა⁶. ერთი დესეტინა მცირე დამრგვალებით 1 ჰექტარია (კონკრეტულად 1, 09 ჰ.). დღიური მიწა უდრიდა 0,5 ჰექტარს⁷. ერთი სიტყვით, ამ მონაცემის მიხედვით, ერთი კომლი 20 დღიური მიწის მფლობელი ყოფილა. ბუნებრივია, აქ აბსოლუტური მონაცემია მოყვანილი. რეალობაში კი, როგორც აღვნიშნეთ, დიფერენციაცია შორს იყო წასული და ზოგიერთი კომლი საერთოდ არ ფლობდა მიწას, ნაწილი კი შედარებით დიდი რაოდენობის მიწის მფლობელად გვევლინება.

უფრო კონკრეტულ მონაცემებს მივაქცევთ ყურადღებას. ამ მხრივ აღსანიშნავია 1804 წლის თელავის მაზრის მოსახლეობის აღწერა. აქ მოტანილი ინფორმაცია ზუსტად ასახავს XVIII საუკუნის II ნახევრის ვითარებას, რადგან რუსული მმართველობის დამყარების მიუხედავად, შეუძლებელია 2-3 წელიწადში ამ მხრივ რაიმე ცვლილება მომხდარიყო. აქ მოცემულია მოსახ-

⁵ გ. აკოფაშვილი. გლეხური და საბატონო მეურნეობის განვითარება, გვ. 533.

⁶ ე. ორჯონიკიძე. მასალები თელავის მაზრის გლეხთა დიფერენციაციის შესახებ XIX ს. პირველ ნახევარში, გვ. 217.

⁷ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან. თბ. 1973, გვ. 158.

ლეობა კუთვნილების მიხედვით (საბატონო, სახაზინო, საკათალიკოსო, საეკლესიო-სამონასტრო). შემდეგ აღნიშნულია მამულიანთა და უმამულოთა რაოდენობა. ასევე, რომელი მამულიანი კომლი რამდენ მიწას, ვენახს, წიქვილს და ა.შ. ფლობდა. აღწერილია 83 სოფელი, სადაც ცხოვრობდა 4804 კომლი გლეხი, აქედან 18088 მღვდრობითი სქესის და 16000 მამრობითი სქესის, სულ 34088 მოსახლე. მათგან სახაზინო, ანუ ყოფილი სამეფო, სადელოფლო და საუფლისწულო, 1386 კომლი, საბატონო 1811 კომლი, საკათალიკოსო 98 კომლი, საეკლესიო 1233 კომლი, 2 განთავისუფლებული კომლი.⁸ ერთი სიტყვით, აქ მოცემულია ქართული ფეოდალური მიწათმფლობელობის საერთო სურათი, თანაც ეს ეხება საკმაოდ დიდ ტერიტორიას. ამიტომ, ჩვენი აზრით, აქ დაფიქსირებული რეალობა თავისუფლად შეიძლება გავავრცელოთ მთელს აღმოსავლეთ საქართველოზე.

აღწერაში შეყვანილი 4804 კომლიდან სახნავ-სათესი მიწის მფლობელია 3987 კომლი, სახნავ-სათესი მიწასთან ერთად ვენახი აქვს 3280 კომლს, მათგან მცირე ნაწილს კი – მხოლოდ ვენახი. 700-მდე კომლს არ გააჩნია მიწა. სულ მამულიან 3987 კომლის სარგებლობაშია 45 000-მდე დღიური სახნავ-სათესი მიწა და დამატებით ვენახი. თუ აღნიშნულ მიწას გავყოფთ მამულიან კომლებზე, გამოდის, რომ კომლი საშუალოდ ფლობდა 12 დღიურამდე მიწას. ხოლო თუ მიწათმფლობელ კომლთა სრულ მოსახლეობაზე, ანუ 27900 სულზე ვიანგარიშებთ, მაშინ ერთ მოსახლეზე დაახლოებით 1,6 დღიურ მიწას მივიღებთ. სოფლების მოსახლეობის 14%-ს მიწა არ გააჩნდა. აღწერიდანვე ჩანს, რომ მათი მცირე ნაწილი არასამიწათმოქმედო საქმიანობით (მჭედლობა, ნალბანდობა, დალაქობა და სხვა) ყოფილა დაკავებული, ნაწილი საბატონო მიწებს ამუშავებდა „სალაღელ“, ნაწილს კი საკუთარი საოჯახო მეურნეობა არ გააჩნდა და სხვის მამულში ყოველდღიური შრომით ირჩენდა თავს. ესენი იყვნენ „ბოგანოები“, „შეუძლებლები“. სხვის მამულზე ხვნა-თესვით, ანუ „სალაღელ“ აღებული მიწებით უმიწო 700 კომლიდან 476 კომლი ირჩენდა თავს.

ზოგადად მოსახლეობის ნაწილი ხალიჩა-ფარდაგების ქსოვით (35 კომლი), ვაჭრობით (111 კომლი), ხელოსნობით (20 კომლი), ბატონთან მუშაობით (63 კომლი) და სხვა სამუშაოთი იყო დაკავებული. აქვე უნდა გავითვალისწინოთ ის ფაქტი, რომ ყველა ხელოსანი, ან ყველა ვაჭარი უმამულო

⁸ გ. ბოჭორიძე. კახეთის აღწერა 1801-1802 წლისა. საქართველოს არქივი. წ. III. ცხრილი №4. თელავის მოსახლეობა წოდებათა მიხედვით 1804 წ.

არ იყო და ამ საქმიანობით მამულიანი კომლებიც იყვნენ დაკავებულები. აღწერიდან ჩანს, რომ მიწათმოქმედების პარალელურად მესაქონლეობას 832 კომლი მოსდევდა, ანუ საერთო მოსახლეობის დაახლოებით 17,5%, ხოლო მებარეშეუმეობას – 900-მდე კომლი, ანუ – დაახლოებით 18,5%.

ბუნებრივია, ჩვენ მიერ მოტანილი მამულიანი კომლებიდან, რომელთა საერთო რაოდენობა 3987-ია, ყველა თანაბარი ოდენობის მიწას არ ფლობდა. ნაწილი მცირემიწიანი იყო (ერთიდან 5 დღიურამდე), ნაწილი გაცილებით მეტს ფლობდა (ამას ადასტურებს მრავალი ისტორიული საბუთი და, ასევე, ცოტა მოგვიანებით შედგენილი 1821 წლის კამერალური აღწერა, სადაც თელავის მაზრის სახაზინო გლეხთა 2200 ოჯახიდან დაახლოებით 10% 20-დან 100 დღიურ მიწას და უფრო მეტს ფლობდა⁹). ამდენად, ჩვენი გათვლებით, მამულიანი მოსახლეობის 15-20% მცირემიწიან გლეხთა კატეგორიას მიეკუთვნებოდა და მათ მფლობელობაში მოიაზრება 1-5 დღიური მიწა, დაახლოებით 10%-ს 20 დღიურზე მეტი სახნავ-სათესი მიწა გააჩნდა, ხოლო უმეტეს მათგანს (70-75%-ს) საშუალოდ 12-15 დღიური სახნავ-სათესი მიწა ჰქონდა დასამუშავებლად.

ერთი სიტყვით, ჩვენი ვარაუდით, საშუალო შეძლების გლეხებს 12-15 დღიური სახნავ-სათესი მიწა გააჩნდა. სწორედ ამ მონაცემის მიხედვით მოვახდენთ გლეხთა საოჯახო მეურნეობის მოცულობის გაანგარიშებას. თუმცა არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ სახნავ-სათესი ფართობის გარდა, გლეხთა დიდ ნაწილს გააჩნდა ვენახი, ასევე, ხეხილის მცირეფართობიანი ბაღი და სხვა.

თავდაპირველად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ მიერ საშუალო შეძლების გლეხთა სარგებლობაში არსებული მიწის მიახლოებით აღებული ციფრიდან, 12-15 დღიური მიწიდან, ყოველწლიურად შესაძლებელი იყო მაქსიმუმ 6-7,5 დღიურის დამუშავება, რადგან იმდროინდელი ტექნოლოგიების პირობებში სრულფასოვანი მოსავლის მისაღებად აუცილებელი იყო მიწის ყოველწლიური დასვენება. ამასთან ერთად უნდა გავითვალისწინოთ ბოსტნეულისთვის და სხვა საჭირო კულტურებისათვის გამოყოფილი მიწის ფართიც. ერთი სიტყვით, საშუალო შეძლების გლეხს ყოველწლიურად შეეძლო 5-6 დღიური მიწის დამუშავება. ვნახოთ, თუ რა რაოდენობის მოსავლის მიღება შეეძლო გლეხს აღნიშნული მოცულობის ფართობში.

დასტურლამალის მიხედვით, ივ. ჯავახიშვილმა დაადგინა, რომ დღიურ

⁹ ე. ორჯონიკიძე. მასალები თელავის მაზრის გლეხთა დიფერენციაციის შესახებ XIX ს. პირველ ნახევარში, გვ. 219.

მიწაზე ითესებოდა 2,5 კოდი ხორბალი, ხოლო მოსავალი 8 ჯერადი ყოფილა¹⁰. ამდენად, 1 დღიურ მიწაზე შესაძლებელი ყოფილა 20 კოდი ხორბლის, ანდაც ქერის, მიღება. ხოლო 5-6 დღიურ მიწაზე 100-120 კოდი მარცვლეულის მოწევა შეიძლებოდა. იმის გათვალისწინებით, რომ ქართლისა და კახეთის ბარში საჭიროებიან გამომდინარე საერთო სახნავ-სათესი ფართობის დაახლოებით მესამედში ითესებოდა ქერი (სახელმწიფო გადასახადიც ამის პროპორციული იყო – ორი წილი ხორბალი, ერთი წილი ქერი), გამოდის, რომ საშუალო შეძლების ოჯახი ყოველწლიურად იღებდა დაახლოებით 70-80 კოდ ხორბალს და 30-40 კოდ ქერს. XVIII საუკუნეში კოდის წონა მერყეობდა 30-დან 36 კილოგრამს შორის. აქედან გამომდინარე, გლეხის ყოველწლიური მოსავალი საშუალოდ შეადგენდა 2400 კგ. ხორბალს და 1150 კგ. ქერს. მცირედით განსხვავებულ მონაცემებს გადმოგვცემს თბილისის პოლიცმაისტერი იოსებ შაგუბატოვი. მისი ცნობით, მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისისში დღიურ მიწაზე თესავდნენ 2,5 კოდ ხორბალს და 3 კოდ ქერს. ადებისას კი იღებენ 25 კოდ ხორბალს და 30 კოდ ქერს.¹¹ როგორც ვხედავთ, მისი ცნობით, მოსავალი 10-ჯერადი ყოფილა. თანაც, გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ იმ პერიოდში კოდის წონა შეადგენდა 36 კგ.-ს, ხოლო XVIII საუკუნის დასაწყისში – 30 კგ.-ს. როგორც ჩანს, ვახტანგ VI-მ საკანონმდებლო ძეგლში მოსავლიანობა მინიმალური ოდენობით განსაზღვრა, რათა გადახდისუნარიანობას საფრთხე არ დამუქრებოდა.

ახლა გავარკვიოთ XVIII საუკუნის II ნახევარში ხორბლის და სხვა იმდროინდელი პირველადი პროდუქტების ფასები. რაც შეეხება ხორბალს, გიულდენშტედტის ცნობით, 1772 წელს თბილისში ერთი ბათმანი, ანუ ერთი ლიტრა¹² ხორბალი რუსულ ფულზე ღირდა 8 კაპიკი.¹³ შესაბამისად, 10 ლიტრა, ანუ ერთი კოდი ხორბალი თბილისში 80 კაპიკი, ანუ 4 აბაზი ღირდა. ერთი ლიტრა, გიულდენშტედტისავე ცნობით, $8\frac{3}{4}$ რუსულ ფუნტს შეად-

¹⁰ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია. წიგნი პირველი. თბ. 1930, გვ. 379.

¹¹ მასალები XIX საუკუნის 10-იანი წლების საქართველოს ისტორიისათვის: იოსებ შაგუბატოვი – აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის საშინაო მდგომარეობის აღწერა. რუსული ტექსტის ქართული თარგმანი, გამოკვლევით, კომენტარებით, საძიებლებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აპოლონ თაბუაშვილმა და გიორგი ქუჩუხაშვილმა. თბ. 2015, გვ. 53.

¹² გიულდენშტედტის მიხედვით, ბათმანის და ლიტრის წონა იდენტურია. იხ.: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ვია გელაშვილმა. თბ. 1962, გვ. 237.

¹³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 93.

გენდა, რაც 3,6 კილოგრამს უდრის. ხოლო კოდი, ანუ 10 ლიტრა 36 კილოგრამია.¹⁴

თბილისისგან განსხვავებით რეგიონებში ხორბალი შედარებით იაფი ყოფილა. გიულდენშტედტი კახეთში ერთი ბათმანის (ლიტრის) ფასს 6 კაპიკს ასახელებს,¹⁵ რის მიხედვითაც, ერთი კოდის ფასი კახეთში 60 კაპიკი, ანუ 3 აბაზი გამოდის. ხორბლის ანალოგიური ფასია დასახელებული XVIII საუკუნის მიწურულს ერთ საბუთში: „*პურისა... გაყიდვა გებრძანებინა, სამ აბაზ იქით არავინ მძღლია...*“, ატყობინებდა თავად მანუჩარ თუმანიშვილს მისი მოხელე შიდა ქართლიდან.¹⁶ ამ შემთხვევაშიც, ქართლში ერთი კოდი ხორბლის ფასი 3 აბაზით განისაზღვრებოდა. თუმცა გვაქვს სხვა მონაცემებიც. ბეჟან ამილახვრისშვილი თავისი დანახარჯების ნუსხაში აღნიშნავდა: „...*პური, რომ არ დამხვდა, რაც იმ წელიწადს პური მოუნდებოდა მე მიყიდნია კოდი ოთხ აბაზათ...*“. სხვა ადგილას კი 250 კოდი ხორბალი 175 მინალთუნად არის შეფასებული,¹⁷ ანუ ერთი კოდი ხორბალი – 3 აბაზად და 2 შაურად. 1783-1784 წლებში სახელმწიფო გადასახადის შეკრებისას (კომლზე სამი კოდი ფქვილი, რომელიც გროვდებოდა ნახევარი ფულადი გადასახადით, ნახევარი ნატურით) ერთი კოდი ფქვილის ფასი ერთ მინალთუნად (5 აბაზად) არის შეფასებული.¹⁸ ფქვილი, ბუნებრივია, ხორბალთან შედარებით ძვირი ღირდა. როგორც ვხედავთ, ხორბლის ფასი ცვალებადი იყო და საშუალოდ 1 კოდი (36 კილოგრამი) 3-4 აბაზი ღირდა. იმავე ეპოქაში კოდი ქერი 40 რუსული კაპიკი, ანუ 2 აბაზი ღირდა.¹⁹

თუ ჩვენ საშუალო შეძლების გლეხის მოსავალს საბაზრო ფასებში გა-

¹⁴ XIX საუკუნის 10-იან წლებში კოდის წონას 9 ფუნტით, ანუ დაახლ. 37 კილოგრამით განსაზღვრავდა თბილისის პოლიცემისტერი იოსებ შაგუბატოვიც. იხ.: მასალები XIX საუკუნის 10-იანი წლების საქართველოს ისტორიისათვის: იოსებ შაგუბატოვი – აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის საშინაო მდგომარეობის აღწერა, გვ. 53.

¹⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 255.

¹⁶ გ. აკოფაშვილი. მანუჩარ თუმანიშვილის მეურნეობა (XVIII ს. მეორე ნახევარი - XIX ს. დამდეგი). კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. თბ. 1966, გვ. 410; კორნელი კეკელიძის სახელგობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი – Hd-14394.

¹⁷ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გვიანფოდალური ხანა. წ. I (ხელფასი, ქირა, ფასები). მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ. 1938, გვ. 79-81.

¹⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გვიანფოდალური ხანა. წ. III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება). მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ. 1955, გვ. 70-80.

¹⁹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 255.

დავიყვანო, გამოდის, რომ მის მიერ წლიურად მიღებული ხორბლის ღირებულება შეადგენდა დაახლოებით 45-55 მინალთუნს (45-55 რუსულ მანეთს), ხოლო ქერის მოსავალი – 12-16 მინალთუნს.

გლეხის მოსავლის დაახლოებით მეექვსედი, ზოგჯერ მეხუთედი, საბატონო გადასახადი იყო. ანუ მოწეული 70-80 კოდი ხორბლიდან გლეხი მებატონეს 11-16 კოდს უხდიდა, იხდიდა, ასევე, 5-7 კოდ ქერს. აღნიშნული მოსავლიდან თითოეული კომლი ვალდებული იყო ყოველწლიურად სახელმწიფოს სასარგებლოდ გადაეხადა 2 კოდი ხორბალი და 1 კოდი ქერი.

მორიგე ჯარის განჩინებიდან და სხვა წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ იმ ეპოქაში ერთი ადამიანის გამოსაკვებად თვეში იანგარიშებოდა 1 კოდი ხორბალი. აქედან გამომდინარე, ერთი სრულწლოვანი ადამიანის გამოსაკვებად მთელი წლის განმავლობაში საჭირო იყო 12 კოდი ხორბალი. 5-6 წევრიანი კომლის გამოსაკვებად, სადაც 2-3 სრულწლოვანი ადამიანი ცხოვრობდა, საჭირო იყო მინიმუმ 45-50 კოდი მარცვლეული. ამას თუ დავუმატებთ საბატონო და სახელმწიფო ნატურალურ გადასახადებს, ასევე, მოსავლის მისაღებად გასაწევ გარკვეულ ხარჯებს, საშუალო შეძლების გლეხს ყოველწლიურად 5, უკეთეს შემთხვევაში 10 კოდი ხორბლის გაყიდვა შეეძლო, რაც დაახლოებით 3,5-7 მინალთუნს იყო. ასევე, უკეთეს შემთხვევაში 2-4 მინალთუნის ქერის ბაზარზე გატანა იყო შესაძლებელი. აღსანიშნავია, რომ ბაზარზე გატანილი პროდუქტის გაყიდვიდან მიღებული ფულადი სახსრებიც ხშირ შემთხვევაში დამატებით დაწესებულ სახელმწიფო გადასახადებს, ან ფულად საბატონო გადასახადებს ხმარდებოდა. მოუსავლიანობის წლებში კი, ჩანს, ურთულესი მდგომარეობა იყო.

ზოგიერთ შემდგომ გლეხს გაცილებით დიდი მოსავალი ჰქონდა. მაგალითად ქართლში გლეხი ბერუაშვილი ყოველწლიურად ხნავდა 15 დღიურს, ბურნაძე – 30 დღიურს, გუნიაშვილი 18 დღიურს, მაისურაძე 25 დღიურს და უფრო მეტს.²⁰

აქვე მოკლედ შევეხებით მევენახეობით მიღებულ მოსავალს. როგორც აღვნიშნეთ, აღწერილი 4804 კომლიდან 3280 კომლს ვენახი გააჩნდა. ჩანს, ვენახი ჰქონდა საშუალო შეძლების კომლთა უმრავლესობას. კახეთის მსგავსად ვენახები გააჩნდათ ქართლშიც. უმეტეს შემთხვევაში ერთი კომლი ერთ ვენახს ფლობდა. წყაროების მიხედვით, ერთი ვენახიდან 5 საპალნეზე მეტ

²⁰ ი. ანთელავა. XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის, გვ. 162-163.

ღვინოს იღებდნენ. საპალნე 80 თუნგს, ანუ დაახლოებით 280 ლიტრს უდრიდა. ერთი სიტყვით, გლეხს 1400 ლიტრზე მეტი ღვინის მოსავალი გააჩნდა. იმ პერიოდში ღვინის საბაზრო ღირებულება საკმაოდ მაღალი იყო. მაგალითად, XVIII საუკუნის II ნახევარში ერთი თუნგი ღვინო თბილისში 1 აბაზი ღირდა.²¹ ბუნებრივია, თბილისის გარეთ გაცილებით მცირე ფასი იქნებოდა, დაახლოებით – ნახევარი. გამოდის, რომ ერთი საპალნე ღვინო ქართლსა და კახეთში მინიმუმ 40 აბაზი, ანუ 8 მანეთი ღირდა, ხოლო 5 საპალნის ფასი 40 მანეთი იყო. მევენახეობიდან მიღებული მოსავლის დიდი ნაწილიც გადასახადებისთვის და პირადი მოხმარებისათვის იყო საჭირო, თუმცა მცირე ნაწილი ბაზარზე გადიოდა.

გლეხთა ძირითადი შემოსავლის წყარო სწორედ ეს ორი პროდუქტი იყო. თუმცა, აქვე უნდა ითქვას, რომ საოჯახო მეურნეობის ნაწილი იყო ბოსტნეულის, ხილისა და სხვა საჭირო პროდუქტების მოწვევა. ამ პროდუქციის მოცულობა უმნიშვნელო იყო და ის პირად მოხმარებას და გადასახადებს ხმარდებოდა და ბაზარზე ნაკლებად გადიოდა. თუმცა იყო გამონაკლისებიც, მაგ. მეაბრეშუქეობა, რომელიც საკმაოდ შემოსავლიანი იყო – გიულდენშტედტი გადმოგვცემს, რომ ზოგიერთ სოფელში: „ყოველი ოჯახი წლიურად იღებს 2-4 ფუთ აბრეშუმის პარკს, ხოლო გირვანქას ყიდნიან 60-90 კაპიკად“.²² ეს კი 100 მანეთზე მეტი ღირებულების იყო. საინტერესოა, აგრეთვე, იმ პერიოდში ფართო მოხმარების საგნის — ენდროს — ექსპორტის მაჩვენებელიც, რომელსაც, ბუნებრივია, გლეხები მოიპოვებდნენ. თუმცა ასეთი დამატებითი შემოსავალი ყველა სოფლის მოსახლეობას არ ჰქონდა.

ოჯახების დიდ ნაწილს გააჩნდა ძროხა, ან ხარ-კამეჩი, ცხვრები, ქათმები, იშვიათად ცხენი და ა.შ. იმ პერიოდში ერთი ხარის ფასი 7,5 მინალთუნთან 10 მინალთუნამდე (ერთ თუმნამდე) მერყეობდა. საუკეთესო ცხენის ფასი 150 მინალთუნი (15 თუმანი) იყო, „ჭაკი ცხენი“ 2 თუმანი, ხოლო ზოგიერთი ცხენი 5 მინალთუნი ღირდა. ერთი ძროხის ფასი 4-5 მინალთუნია, ერთი ცხვრის ფასი კი – 4-7 აბაზი. დაბალი ფენების ტანისამოსის ფასები ასე გამოიყურება: „ნაბადი – ხუთი აბაზი, ჩოხა – ხუთი აბაზი, ახალუხი ოთხი აბაზი, ორი წვეილი ქალამანი – აბაზი“.²³

²¹ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გვიანფეოდალური ხანა. წ. I, გვ. III, 225.

²² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 35.

²³ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გვიანფეოდალური ხანა. წ. III, 220-222.

როგორც ვხედავთ, საშუალო შეძლების გლეხის ყოველწლიურად წარმოებული პროდუქციის ღირებულება 100 მინალთუნს აღემატებოდა. მათი უდიდესი ნაწილი გადასახადებისა და პირადი მოხმარებისთვის იყო განკუთვნილი, მცირე ნაწილი ბაზარზეც გადიოდა, თუმცა შეზღუდული რაოდენობით. ხოლო პროდუქციის გაყიდვით მიღებული შემოსავალის მნიშვნელოვანი ნაწილიც ისევ გადასახადებს ხმარდებოდა. აქვე აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ამ ეპოქაში ძალიან გახშირდა ფეოდალთა მიერ საკუთარი მამულების გლეხებზე „საღალედ“ გაცემა, რის შედეგადაც გლეხების საკმაოდ დიდი ნაწილი მის სარგებლობაში არსებულ სახნავ-სათეს მიწასთან ერთად ამ მიწასაც ამუშავებდა, რაც დამატებითი შემოსავლის წყარო იყო.

მოსახლეობის უმრავლესობის (უმიწო და მცირემიწიან გლეხთა გამოკლებით), ანუ საშუალო და შედარებით შეძლებული გლეხების მიერ პროდუქციის ბაზარზე გატანა დადასტურებულია XIX საუკუნის დასაწყისის ოფიციალური აღწერებითაც: ი. ანთელავას პროცენტული გაანგარიშებით, სოფლის მეურნეობასთან ერთად სავაჭრო საქმიანობას (ანუ ბაზარზე პროდუქციის გატანას) ეწეოდა გორის მაზრის გლეხთა 77%, სიღნაღის და თელავის მაზრების 80%-ზე მეტი, ანანურის მაზრის 50%-მდე.²⁴

ასეთ სურათს ვიღებთ XVIII საუკუნეში საშუალო შეძლების გლეხთა მეურნეობის რეალური მოცულობის შესახებ. თუმცა, კიდევ ერთხელ აღვნიშნავთ, რომ საშუალო შეძლების ოჯახებისაგან განსხვავებით გაცილებით რთულ ეკონომიკურ ვითარებაში უწევდათ ცხოვრება უმიწო და მცირემიწიან გლეხებს. რაც შეეხება მცირერიცხოვან მდიდარ გლეხებს, მათ მიერ მოწეული ყოველწლიური პროდუქციის ღირებულება ზოგ შემთხვევაში 10-ჯერ და მეტჯერ აჭარბებდა საშუალო შეძლების გლეხის მოსავლის ოდენობას.

²⁴ ი. ანთელავა. XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის, გვ. 164.

Apolon Tabuashvili

MATERIAL FOR ECONOMIC HISTORY OF THE 18TH CENTURY GEORGIA

Summary

In this article specific issue of the economic history of East Georgia is discussed, namely, peasant family farming condition. The historical sources are numerous for the study of history of the late feudal epoch of Georgia. From many different types of documents precise information concerning average size of peasant farming could be absorbed. Also, precise accounts concerning the prices of the main commodity products are found in historical sources, based on these it is possible to calculate yearly revenue of peasants from harvest in monetary units.

The social condition of peasants was not equal – peasant without land tenure were called “bogano”, there were peasants with small amount of land tenure, also with average amount of land tenure and more wealthier peasants. Despite the differentiation it is quite possible to calculate the average size of land tenure they used and the net worth of their gross product. According to fiscal census of 1804 and other historical data it is attested that peasants with average revenue, which were the majority, held approx. 12-15 daily land tenure (one daily land tenure was equal to 0.5 ha.). From this amount of land tenure it was possible to cultivat max. 6-7.5 daily land tenure every year. Due to the limited technical conditions and for obtaining the maximum amount of harvest the land breaking was very important. Small piece of land was used for the vegetables, fruits and other cultures while 5-6 daily lands were used to seed wheat and barley. Each family could harvest 100-120 *codi* (one *codi* is equal to 30-36 kg.) of crops. Market price for those commodities was 58-70 minaltuni. Peasant families with average revenue

had their own vineyards and, also, cow, sheep, chickens rarely oxen, horses etc. Average value of yearly produced product was more than 100 minaltuni. The major part of generated product was intended for taxes and personal use and small amount was sold in market. Revenue obtained from trading was used to cover the taxes again.